

Маловідома пам'ятка гаптування з поховання архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького (†1624)

Володимир Васильович Назар – реставратор вищої категорії, завідувач сектору реставрації творів декоративно-прикладного мистецтва відділу наукової реставрації та консервації рухомих пам'яток

Series Byzantina. Ukrainica, 33, 2022

У 2016 році у відділі наукової реставрації та консервації рухомих пам'яток Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» було проведено реставрацію унікальної підвісної пелени «Богородиця Втілення» (рис1).

Рис. 1. Підвісна пелена «Богородиця Втілення». Загальний вигляд з лицьового боку. Після реставрації

Ill. 1. "Holy Virgin of the Incarnation" suspended pall. General front view after the restoration

Пелену виявили у похованні архімандрита Є. Плетенецького під час археологічно-архітектурних досліджень Успенського собору, що проводилися під керівництвом М. В. Холостенка в 1952 р. Тоді між другою і третьою із західного боку пілястрами південної стіни було виявлено рештки каплиці XV – початку XVII ст., де поміж різних знахідок знайдено уламки шиферних плит, серед яких один з різьбленим, погано збереженим написом, у якому двічі згадувалось ім'я Єлисея, вочевидь, архімандрита Єлисея Плетенецького. Підставою для такої атрибуції захоронення стали рядки з його епітафії, наведені в книзі А. Кальнофойського «Тератургіма»: «Умерши Лета Господнего 1624, 19 октября, в 19 часов, он покоится снаружи церкви, в этой усыпальнице которую при жизни построил для своего погребения».

Є. Плетенецький був похований у більш ранньому шиферному саркофазі в дерев'яній домовині, засипаній перемішаною землею. Саме захоронення М. В. Холостенко ідентифікує як «поховання єпископського типу». Важливим джерелом для орієнтовного визначення кількості та типології знайдених тоді у похованні тканин (рис. 2) є звіт та фотоматеріали дослідника.

Рис. 2. Загальний вигляд поховання Є. Плетенецького у шиферній гробниці. Фото 1952 р.

Ill. 2. General view of a burial place of Elisha Pletenetsky's in a slate tomb. Photo made in 1952

Із зафіксованих на фотографіях розкопу текстильних предметів та тих, які зараз зберігаються у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», чітко ідентифікується лише сплющена митра, оздоблена позументами та хрестиком. Інший одяг (?), в який було загорнуто померлого від плечей до ніг, а також, очевидно, на якому лежала його голова, скоріше за все втрачений. У звіті відсутній перелік виявлених тоді тканин та опис їх розташування у похованні. Втім, подаються світлини вже вилучених з поховання тканин, яких не видно на фото з етапами розчищення поховання у розкопі, а саме: епитрахилі, парчевого опліччя, митри та частин її декору, гаптованої пелени, натільних хрестів і ладанки.

Рис. 3. Підвісна пелена «Богородиця Втілення». Загальний вигляд з лицьового боку. До реставрації
Ill. 3. "Holy Virgin of the Incarnation" suspended pall. General front view before the restoration

Рис. 4. Підвісна пелена «Богородиця Втілення». Загальний вигляд з тильного боку. До реставрації

Ill. 4. "Holy Virgin of the Incarnation" suspended pall. General backside view of the composition before the restoration

На особливу увагу з-поміж виявленого тоді текстилю заслуговує унікальна гаптована пелена (рис. 3; 4). М. В. Холостенко називав її «панагією». Цей факт дає можливість припускати, що знаходилася вона на грудях похованого, очевидно, поверх фелону та епитрахилі.

У православної церкви панагіями (з грець. «всесвята») називають нагрудні ікони із зображенням Богородиці у вигляді медальйона на ланцюжку, які є відзнакою архієрейського чину. Вперше панагія згадується як невід’ємна ознака єпископського сану у творах Блаженного Симеона, архієпископа Солунського (XV ст.). Інколи зустрічаються панагії з іншою іконографією, зокрема із зображенням Трійці Новозавітної, Розп’яття, Вознесіння, Деїсусу, Вседержителя, Свенської Богородиці, Доброго пастиря та ін.

Пелена з поховання Є. Плетенецького майже квадратної форми (31 × 29,5 см), верхні кути якої незвично загострено-видовжені догори. З тильного боку до них пришито велику петлю з плетеної в косу шовкової мотузки. Завдяки їй, пелена могла навішуватись на шию та висіти спереду, або ж, в іншому випадку, покривала обличчя покійного. Оскільки у нас немає інформації щодо конкретного місця розташування її у похованні, а також виходячи зі стану збереженості предмета, на якому відсутні ознаки його використання як покрову (характерних деформацій тканини, деструкцій техніки гаптування, слідів розкладу тіла на підкладці), найбільш ймовірно, що її використовували як панагію чи підвісну пелену.

Основа пам’ятки – цільний шматок оксамиту з локальними потертостями та втратами ворсу, який у похованні набув темно-коричневого кольору. Відповідно до цього, змінили й свій первинний колір шовкові нитки вишивки, прикріпи на гаптуванні, підкладка та мотузка, підшиті з тильного боку предмета.

У центрі пелени, на тлі рівнобічного ромба вигаптовано у фас тип поясного зображення «Богородиці Втілення» з піднятими догори та розпростертими в молитовному жесті руками. Під її німбом великі літери монограми МР FУ. Мафорій Марії вигаптовано не в площинно-графічному трактуванні, а більш об’ємно, завдяки низці ефектно-динамічних складок, що спадають з її плечей. На тлі лона Богородиці розташовано поясну фігуру Христа-Еммануїла з хрещатим німбом та маленькими літерами ^ O Í, які вишиті тонкими лініями

світло-чорного шовку. Обабіч німбу, на раменах Богородиці, вигаптовано великі літери ІС ХР. Спаситель правою рукою благословляє, а в лівій тримає згорнутий сувій. Інколи зустрічається й інший варіант цього зображення, в якому немовля-Христос благословляє двома руками.

Гаптування центральної композиції, текстових написів та двох рамок по периметру предмета виконано пряденими срібними, а також, очевидно, раніше позолоченими нитками в техніці «за лічбою». У роботі використано один із найпростіших гаптарських швів – «клопчик», у якому дві прядені металеві нитки фіксувалися шовковими стібками у шаховому порядку.

Вишивка ликів, рук та контурних ліній на фігурах виконана некрученим шовком у техніці «в розкол», де кожний новий стібко проходить по центру верхнього краю попереднього. Личні партії фігур вишиті «за формою», без тіньового моделювання. Риси обличчя окреслені тонкою шовковою ниткою світло-чорного кольору, тоді як контури фігур та складки одягу плавно окреслені поєднанням широких світло-коричневих та тонких ліній світло-чорного відтінку (рис. 5-6). Волосся Спасителя та янгола вишиті темно-коричневим шовком.

Рис. 5-6. Загальний вигляд лику Спасителя. До та після реставрації
Ill. 5-6. General view of the Savior's image. Before and after restoration

Ромб центральної композиції накладений на чотирикутник з частково вигнутими до центру краями, по кутах якого, зліва направо, вигаптовано зображення крилатих символів чотирьох євангелістів – янгола, лева, орла та тільця з написами, виконаними світло-чорним шовком. Як і в центральній композиції, тут поєднуються широкі світло-коричневі лінії

з тонкими світло-чорного відтінку. Утворений в результаті накладення геометричних фігур восьмикутник по периметру обрамлений рельєфною мотузкою, яка сплетена з металевих ниток.

По периметру пелени вигаптовано церковнослов'янською мовою рядки з 1 гласу Тропаря* на Успіння Пресвятої Богородиці. Текст розпочинається з верхнього лівого кута, переходить на правий бік, продовжується з лівого боку і закінчується з нижнього краю: ВО РОЖЕСТВЪ ДЪВСТВО СЪХРАНИЛА ЕСИ • ИВЪ УСПЕНИИ // МИРА НЕОСТАВИ БДЦЕ ПРЕСТАВИБОСЯ // КЪ ЖИВОТУ • МТИ СУЩИ ЖИВОТУ • И МЛИТВАМИ ТВОЙ // ИЗБАВЛЯЕШИ ОТ СМЕРЪТИ ДША НАША (В рождестве девство сохранила еси, во успении мира не оставила еси, Богородице; преставилася еси к животу, Мати сущи Живота, и молитвами Твоими избавляеши от смерти души наша). При перекладі на сучасну українську мову цей глас Тропаря звучить так: «При пологах Ти зберегла цноту, при Успінні Ти не залишила світ, Богородице, Ти приставилась до життя, перебуваючи Матір'ю Життя, і молитвами Твоїми позбавляєш від смерті душі наші». У цьому тропарі Успіння Пресвятої Богородиці співставляється з ключовими подіями життя Богородиці – народженням Сина Божого. Так, Діва Марія стала Матір'ю Життя. Смерть Пресвятої Богородиці, яка названа тут «Успінням», стала переходом до повноти життя у Царстві Божому.

Верхнім краєм літери двох останніх облямівок спрямовані всередину пелени, тоді як дві перших – назовні. По кутах плат прикрашено шестипелюстковими квітами з вишитими шовком серединками та пелюстками, оздобленими трунцалом*.

Підкладка виготовлена з тканини повторного використання. Пошита вона з двох однотипних шматків шовку полотняного переплетення (до основного об'єму тканини пришито з нижнього правого кута клаптик у вигляді трикутника). Окрім того, з лівого краю підкладки проходить довгий горизонтальний шов, який свідчить про те, що її було частково пошкоджено чи розірвано на момент пошиття. Краї тканин зшиті між собою з утворенням незначних заломів.

Іконографічний тип «Богородиця Втілення» з'являється ще у XII ст. і є скороченим варіантом зображення «Богоматері Велика Панагія», що уособлює ідею Боговтілення. Він базувався на пророцтві Ісаї, який пророкував втілення Сина Божого в людському образі: «Ось, Діва прийме в утробі і народить Сина, і наречуть Його – Еммануїл, що значить – з нами Бог» (Іс. 7, 14). А також слів Євангелія від Луки: «Дух Святий злине на тебе, і Всевишнього

* Тропар – жанр церковної гімнографії, свого роду коротка пісня, що виражала сутність святкової події.

* Трунцал – плоский металевий дротик, намотаний у вигляді ребристої пружини.

сила огорне тебе, через те то й Святе, що народиться, буде Син Божий!» (1. 35). Ця іконографія набуває особливого поширення у XVI–XVII ст. передусім на Галичині, звідки походив родом Є. Плетенецький.

Досить незвичним в іконографії «Богородиця Втілення» на пелені Є. Плетенецького є те, що її зображено на тлі перехресно накладених один на одного чотирикутників – ромба – символу Премудрості Божої та стилізованого квадрата із зображеннями крилатих символів чотирьох євангелістів по кутах: янгола, лева, орла і тільця, що асоціюється насамперед з більш давньою іконографією «Спаса в силах» (XIV–XV ст.), якого показували в оточенні небесних сил та апокаліптичних істот.

З-поміж Богородичних ікон найбільш подібний варіант до нашої пам'ятки знаходимо на іконах Божої матері «Неопалима Купина». У П'ятикнижжі Мойсеевому «Неопалима Купина» – це палаючий, але не згораючий куц тернини, в якому Бог з'явився Мойсееві у той час, як він пас овець у пустелі поблизу гори Синай. Коли Мойсей підійшов до куца, щоб подивитись, чому куц горить вогнем, але не згорає, Бог звернувся до нього з палаючого куца, закликавши вивести народ Ізраїлю з Єгипту в Обітовану землю.

Цей тип ікон з'являється на наших землях ще на початку XIV ст., а особливого поширення набуває у XVII–XIX ст. По центру ікони зображали Богородицю з немовлям, яка тримає у своїх руках декілька символічних атрибутів, що пов'язані зі старозавітними пророцтвами. Як правило, це – Скеля з пророцтва Даниїла, Драбина – Якова, Врат – Єзекіїля та ін. Центральну композицію зображали на тлі восьмикінцевої зірки, яка також утворювалась з перехресно накладених один на одного чотирикутників – зеленого і червоного (природний колір Купини та полум'я, що її огорнуло). Довкола них розташовували чотири сюжети зі Старого Заповіту: Мойсей перед Купиною, сон Якова, Врата Єзекіїля та Древо Євсееве. На променях червоного прямокутника розміщували символи чотирьох євангелістів.

Власне елементи цієї іконографії, щоправда в дещо спрощеному вигляді, а також зображення типу «Богородиця Втілення» використано в гаптованій пелені Є. Плетенецького. Типологічно пам'ятка належить до рідкісних зразків церковного одягу лаврських архимандритів початку XVII ст., що ілюструє художньо-стилістичні особливості гаптування того часу. Прямих аналогів цьому предмету наразі не виявлено.

Література:

Кальнофойский, А. *Тератургима*. 2013. Киев: Горлиця.

Назар, В. В. Реставрація підвісної пелени «Богородиця Втілення» з поховання архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького (†1624). В: *Дослідження, консервація, реставрація рухомих пам'яток історії та культури*. Наукові доповіді X Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 24-27 травня 2016 р. Київ: Національний науково-реставраційний центр України 2016., с. 243-246.

Назар, В. В. 2021. Маловідома пам'ятка гаптування з поховання архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького (†1624) В: Тараненко С. П. (уп.) 30 нарисів археологічних досліджень Києво-Печерської лаври. Київ: Мистецтво, с. 208-215.

Холостенко, Н. В. *Отчет о проведении научных наблюдений и исследований при разборке руин памятника архитектуры XI в. – Успенского собора Киево-Печерской Лавры в сезон 1952 г.* 1954 Фонди Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», КПЛ-А-1013. *Фото-материалы к отчету по разборке руин Успенского Собора Киево-Печерской Лавры.* 1954 Фонди Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», КПЛ-А-1205.

Little-known embroidery from the burial place of Elisha Pletenetsky, Archimandrite of Kyiv-Pechersk Lavra (†1624)

Volodymyr Nazar

The restoration of the 'Holy Virgin of the Incarnation' pall was completed in 2016. It was found in the burial of Archimandrite Elisha Pletenetsky († 1624) during the archeological excavations of the Dormition Cathedral in 1952. The pall was lying on the chest of the buried and, apparently, was worn over his phelonion and epitrachilion. It is made of a single piece of velvet and is almost square in shape. On its back, there is a large sewn loop of silk rope used to hang the pall around the neck. It was probably used as a panagia or a suspended pall.

The pall of Archimandrite Elisha Pletenetsky contains elements of iconography of icons such as the 'Unburnt Bush' (presented in a simplified form) and the image akin to the 'Holy Virgin of the Incarnation'. The pall belongs to the rare samples of liturgical garment of the Lavra archimandrites of the early 17th century.